

بررسی استراتژی پیامبر اعظم (ص) در صلح حدیبیه براساس تحلیل سوات

حسین فخاری*

ناصر برخوردار**

چکیده

صلح حدیبیه یکی از راهبردی‌ترین تصمیمات پیامبر اعظم (ص) در مقطعی حساس و نقطه عطفی در تاریخ اسلام است. این واقعه سرنوشت‌ساز در طول تاریخ، کانون توجه مورخین و سیره‌نویسان بوده و از دیدگاه‌های مختلف، مورد تحلیل قرار گرفته است. در این پژوهش تبیینی، با رویکردی کیفی - کمی و برپایه قاعده «تلازم عقل و شرع» با استفاده از مدل علمی «سوات»، به تحلیل علمی استراتژی پیامبر اعظم (ص) در صلح حدیبیه پرداخته شده است. براساس نتایج این پژوهش، در چارچوب اصول علمی مدیریت استراتژیک، صلح حدیبیه به‌عنوان یک تصمیم راهبردی، کاملاً منطبق بر تحلیل‌های علمی و بهترین انتخاب در شرایط خود بوده است. مدل سوات به کمک تحلیل شرایط درونی و برون‌ی جامع‌ه اسلامی، نتایج شگرف صلح حدیبیه را در پیشرفت اسلام و تغییر وضعیت جامع‌ه اسلامی به‌صورت علمی، به تصویر کشیده و دوراندیشی پیامبر اعظم (ص) را به‌عنوان رهبر مدبر جامع‌ه اسلامی از دیدگاه خود ثابت می‌نماید.

واژگان کلیدی

صلح حدیبیه، پیامبر اعظم (ص)، تصمیم راهبردی، تحلیل استراتژیک، مدل سوات.

*. کارشناسی ارشد MBA گرایش مدیریت استراتژیک دانشگاه پیام نور تهران. fakhari@fadakgroup.ir
**. استادیار دانشگاه پیام نور تهران. barkhordar@pnu.ac.ir
تاریخ دریافت: ۹۲/۳/۹ تاریخ پذیرش: ۹۲/۸/۳۰

طرح مسئله

صلح حدیبیه به عنوان بزرگ‌ترین فتح سیاسی تاریخ صدر اسلام، و فتح‌المبین کتاب وحی^۱ در طول تاریخ، کانون توجه مورخین و سیره‌نویسان بوده و از دیدگاه‌های مختلف مورد تحلیل قرار گرفته است.^۲ این صلح که پس از نبرد احزاب و در سال ششم هجری به برکت حلم، مدارا، حزم و دوراندیشی رسول اکرم ﷺ میان مسلمین و کفار سرسخت قریش منعقد گردید، نقطه عطفی در تاریخ اسلام و یکی از سرنوشت‌سازترین حوادث آن دوران است. مورخین، صلح حدیبیه را دروازه فتح حجاز، توسط اسلام و فروپاشی مرکزیت شرک در مکه می‌دانند.^۳ پیامبر اکرم ﷺ در این صلح، به مسلمانان نشان داد که مشیت الهی، همه برپایه حکمت و اصول دقیق خود منطبق است و همیشه رفتار جامعه اسلامی باید برپایه حزم و دوراندیشی باشد. بنابراین، تحلیل واقعه صلح حدیبیه می‌تواند بسیاری از ابعاد عقیدتی اسلام و اندیشه دینی پیامبر ﷺ در خصوص اصول تصمیم‌گیری راهبردی در مناسبات سیاسی را کاملاً شفاف نماید.

از آنجا که این تصمیم یکی از راهبردی‌ترین تصمیمات پیامبر ﷺ بوده و چنانچه در ادامه خواهیم دید، در مقطعی حساس این استراتژی اتخاذ گردیده و آثار شگرفی از خود بجا گذاشته است، لذا در این پژوهش تاریخی از دیدگاه یک استراتژیست دینی، ابعاد مختلف این تصمیم راهبردی پیامبر ﷺ براساس تحلیل‌های استراتژیک، مورد بررسی علمی و عقلی قرار گرفته است.

روش تحقیق

این تحقیق در اصل یک تاریخ‌پژوهی بین‌رشته‌ای، براساس یک روش ترکیبی است. در این پژوهش با رویکردی کیفی - کمی به تحلیل علمی استراتژی پیامبر اعظم ﷺ در صلح حدیبیه پرداخته شده است. هدف از پژوهش حاضر، یافتن پاسخ مناسب این سؤال است که براساس اصول علمی مدیریت استراتژیک، چرا پیامبر اعظم ﷺ در تقابل با مشرکین سرسخت و مستکبر قریش در واقعه حدیبیه استراتژی صلح را برگزیدند؟ آیا از نظر تحلیل‌های استراتژیک و علمی، این تصمیم راهبردی بهترین انتخاب در شرایط خود بوده است؟ و در نهایت، در راستای الگوبرداری دینی، چه درس‌های اعتقادی از این واقعه در تطابق با شرایط مشابه می‌توان استخراج نمود؟ این مقاله براساس اهداف خود، یک پژوهش تبیینی بوده و برپایه قاعده «تلازم عقل و شرع» از مدل علمی «سوات» در خصوص

۱. طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۸، ص ۳۷۹.

۲. گورکه، «روایت تاریخی حدیبیه»، فصلنامه نامه تاریخ پژوهان، ش ۹ - ۸، ص ۲۶۳.

۳. جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام سیره رسول خدا، ص ۵۷۷.

تحلیل‌های استراتژیک استفاده نموده است. ابزار گردآوری داده‌ها نیز سندکاوی از اسناد معتبر ثانویه و متقدم است. علاوه بر این سعی شده در فحوای مقاله، به طور ضمنی نیز پاسخ‌های مناسبی به اتهامات خشونت‌طلبی علیه اسلام داده شود.

روند انعقاد صلح حدیبیه

واقعه حدیبیه، با رویای صادقانه پیامبر اعظم ﷺ مبنی بر این که وارد حرم شده، سر تراشیده و کلید خانه کعبه را در دست مبارکشان گرفته‌اند، شروع می‌شود.^۱ به دنبال آن پیامبر ﷺ مصمم شد تا با جمعی از مسلمانان، برای بجا آوردن عمره، وارد مکه شوند. پیامبر ﷺ در اول ذی‌قعدة سال ششم هجری با شماری از مسلمانان (۷۰۰ تا ۱۴۰۰ نفر)،^۲ از مدینه خارج و به قصد انجام عمره مفرده آهنگ مکه را نمودند، در حالی که علی‌رغم مخالفت برخی از اصحاب، بدون ساز و کار جنگی، هیچ‌گونه سلاحی جز سلاح مسافر به همراه نداشتند.^۳

زمانی که خبر حرکت پیامبر ﷺ به کفار قریش رسید، آنها در شورای دارالندوه تصمیم گرفتند به هر شکل از ورود پیامبر اکرم ﷺ به مکه جلوگیری کنند، چراکه تاکنون تمامی روابط حاکم بین دو طرف، شرایط جنگی و خصومت‌آمیز داشت. بنابراین، قریش به کمک قبایل هم‌پیمانش (ثقیف و احابیش) یک گروه سواره ۲۰۰ نفره جنگی، مهیا و آنها را روانه ساختند تا در کنار کاروان پیامبر ﷺ مراقب اوضاع باشند.^۴ اما از آنجا که پیامبر سر جنگ نداشت، سعی نمود حتی‌المقدور با این سپاه رودررو نشود. در نهایت پیامبر ﷺ در مسیر حرکتی خود، در منطقه حدیبیه (۲۲ کیلومتری غرب شهر مکه در راه جده) فرود آمدند و سواران دشمن نیز در نزدیکی آنها مستقر شدند. توقف پیامبر ﷺ در حدیبیه، به دلیل شرایط ایجادشده به درازا کشید. در این اثنا چندین بار سواران دشمن به کاروان پیامبر ﷺ شلیک زدند. متجاوزین قریش که تمایل به جنگ داشتند، حتی یکی از مسلمانان را کشتند تا آتش جنگ درگیرد؛ اما پیامبر اعظم ﷺ هوشمندانه شرایط را کنترل نمود.^۵ در این هنگام قریش «بدیل بن ورقاء» را به سوی پیامبر ﷺ فرستاد. او گفت قریش آماده جنگ است، اما پیامبر ﷺ در پاسخ، پیشنهاد صلح را با فرستاده قریش مطرح نمود.^۶ دقت شود که مسئله صلح،

۱. واقدی، المغازی، ج ۲، ص ۵۷۲.

۲. ابن هشام، السیرة النبویه، ج ۳، ص ۳۰۶.

۳. واقدی، المغازی، ج ۲، ص ۵۷۳.

۴. همان، ص ۵۷۹.

۵. بلاغی، صلح حدیبیه، ص ۸۳.

۶. ابن هشام، السیرة النبویه، ج ۳، ص ۳۰۹.

ابتدائاً از طرف رهبر جامعه اسلامی به دشمن مستکبر پیشنهاد می‌شود. «بدیل» پیشنهاد پیامبر ﷺ را به قریش انتقال داد، اما قریش آن را قبول نکرد.

پس از او به ترتیب «عروة بن مسعود ثقفی»، «مکرز بن حفص» و «حلیس بن علقمه» به عنوان فرستاده‌های قریش، هرکدام نزد کاروان پیامبر ﷺ آمدند، اما پیامبر ﷺ به آنها اعلام نمود کاروان او یک کاروان عبادی و کاملاً صلح‌گراست.^۱

در مقابل، پیامبر اکرم ﷺ «خراش بن امیه» و پس از او «عثمان» را برای تفهیم درخواست صلح، نزد قریش فرستاد.^۲ عثمان در بلدح با قریش صحبت کرد و سپس در پناه یکی از کفار بنی‌امیه وارد مکه شد. حضور او در مکه به دلایلی به درازا کشید، و وضعیتش برای مسلمانان مبهم شد.

سرنوشت مبهم عثمان و اصرار قریش برای جلوگیری از ورود پیامبر ﷺ به مکه و نیز برخی اخبار نگران‌کننده، پیامبر اعظم ﷺ را بر آن داشت تا جهت تثبیت استراتژی صلح، دست به یک مانور قدرت بزند.^۳ پیامبر ﷺ به مسلمانان اعلام آماده‌باش داد و سپس تمامی مسلمانان یک‌به‌یک با پیامبر ﷺ بیعت نمودند.^۴ این مانور قدرت (بیعت رضوان) در حضور مشرکین صورت پذیرفت و در نهایت جهت تثبیت استراتژی صلح کارساز واقع شد.

سران قریش «سهیل بن عمرو» را به نمایندگی نزد رسول خدای ﷺ فرستادند. او گفت که ما نیز خواهان جنگ نیستیم و جنگ‌طلبی درخواست سفیهان قریش است.^۵ پس از چند دور مذاکره، مقرر شد تا متن مکتوبی برای صلح تهیه شود. این صلح که در محل حدیبیه منعقد شد به نام صلح حدیبیه معروف گردید.

اهم مفاد صلح

اهم مفاد این صلح‌نامه مشتمل بر موارد زیر بود:^۶

- مسلمین امسال بدون ورود به مکه، باید به مدینه بازگردند. مسلمین حق دارند از سال آینده به صورت غیر مسلح، بدون ممانعت قریش به مدت ۳ روز به مکه وارد و مناسک عمره به‌جا آورند و بلافاصله بازگردند.

۱. واقدی، المغازی، ج ۲، ص ۵۹۸.

۲. ابن هشام، السیره النبویه، ج ۳، ص ۳۱۴.

۳. جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام سیره رسول خدا، ص ۵۸۶.

۴. فتح (۴۸): ۱۹ - ۱۸.

۵. همان، ص ۵۸۹.

۶. واقدی، المغازی، ج ۲، ص ۶۱۰؛ ابن هشام، السیره النبویه، ج ۳، ص ۳۱۷.

- حالت جنگ موجود میان مسلمین و قریش، با انعقاد این پیمان به مدت ده سال پایان می‌یابد و در ظرف این مدت، مردم بر جان خود ایمن خواهند بود.

- پیامبر (ﷺ) متعهد می‌شود پس از انعقاد این پیمان، هرگاه یکی از فرزندان قریش بی‌اجازه اولیا خود، به سوی پیامبر (ﷺ) پناهنده شود، او را به قریش بازگرداند؛ اما قریش چنین تعهدی را متقابلاً به پیامبر (ﷺ) نمی‌دهد.

- هر قبیله‌ای که به یکی از این دو جبهه، یعنی پیامبر (ﷺ) یا قریش ملحق شود، جزئی از آن جبهه به‌شمار می‌آید، و تجاوز به آن قبیله در حکم تجاوز به جبهه مقابل را داشته و باعث نقض این پیمان می‌گردد.

بدین ترتیب، پیامبر (ﷺ) توانست با تمامی سرکشی قریش، آنان را وادار به قبول صلح نماید. اما در اینجا مشکلات متعدد داخلی برای پیامبر (ﷺ) به‌وجود آمد که باز هم اعجاز اخلاق، رفتار و گفتار نرم پیامبر (ﷺ) این مشکلات را تا حدودی مرتفع نمود.

مشکلات داخلی پیامبر (ﷺ) در خصوص صلح‌نامه

اولین مطلب آن بود که پیامبر (ﷺ) به‌عنوان رهبر جامعه اسلامی، دست به یک تحول اساسی در روابط خارجی خود با قریش زده بود و در مبحث مدیریت، تحول وجود مقاومت به تغییر یک مسئله طبیعی است.^۱ این مقاومت در بین بسیاری از اصحاب نیز وجود داشت. آنها تاکنون تمامی مناسبات خود با قریش را براساس فرمول‌های جنگی تنظیم می‌کردند؛ ولی اکنون استراتژی پیامبر (ﷺ) کاملاً تغییر کرده بود.^۲

مشکل بعدی در خصوص بندهایی از قرارداد صلح بود. مسلمانان به‌واسطه خواب صادقه پیامبر (ﷺ)، امیدوار بودند که در آن سال به عمره خواهند رفت. از طرفی در فرهنگ اعراب، هرکسی حق زیارت خانه خدا را داشت و این مسئله رسمی، ریشه‌دار در میان اعراب بود.^۳ اما علی‌رغم صلح‌آمیز بودن حرکت پیامبر (ﷺ) به سمت مکه، پیامبر (ﷺ) در این صلح‌نامه به‌طور موقت، از این حق مسلم چشم‌پوشی نمود و آن را به بعد موکول نمود. این مسامحه، به دلیل دوراندیشی پیامبر (ﷺ) در اجرای استراتژی صلح، برای دست یافتن به اهداف بسیار بالاتر بود. اما این مسئله مورد اعتراض

۱. فرنچ، مدیریت تحول در سازمان، ص ۲۹۶.

۲. جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام سیره رسول خدا، ص ۵۸۸.

۳. مهدوی، «بررسی سیاست رسول خدا (ﷺ) در قبال غیرمسلمانان»، فصلنامه پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ش ۳ ص ۳۰.

برخی از اصحاب کوتاه‌بین و کم‌صبر واقع شد.^۱

مسئله دیگری که در حین عقد قرارداد اتفاق افتاد و مورد اعتراض مسلمانان قرار گرفت، حذف عبارت «بسم الله الرحمن الرحيم» از ابتدای صلح‌نامه و نیز حذف عبارت «رسول الله» بود. در این خصوص نیز پیامبر ﷺ با مسامحه شرایط قریش را پذیرفت.^۲ گویا پیامبر ﷺ این مسائل را جزئی‌تر از آن می‌دانست که بخواهد اراده پولادینش، در انعقاد صلح را به هم بزند.

بحث‌برانگیزترین بند قرارداد، بحث تعهد یک‌جانبه بازگرداندن افرادی از قریش بود که به مسلمانان پناهنده شده بودند. در این بین «بوجندل» که به مسلمین پناهنده شده بود، براساس صلح‌نامه، به کفار قریش بازگردانده شد. این واقعه برای مسلمانان بسیار غم‌انگیز بود و برخی شدیداً اعتراض کردند. پیامبر ﷺ با آنها صحبت کرد و سعی نمود آنها را آرام کند. بیشترین اعتراض، از سوی عمر بن خطاب صورت گرفت.^۳

اما سؤال اصلی آن است که پیامبر ﷺ از نظر مدیریت تحول و اصول علمی تصمیم‌گیری استراتژیک، چرا در تقابل با مشرکین مستکبر قریش در آن مقطع، استراتژی صلح را برگزیدند؟ آیا از نظر تحلیل‌های استراتژیک و علمی و در چارچوب یک تفکر دینی، این تصمیم راهبردی بهترین انتخاب در شرایط خود بوده که تا این حد پیامبر ﷺ جهت اجرای آن مصمم بود و همه اعتراضات را به‌جان خرید؟ در ادامه براساس تحلیل علمی سوات به بررسی مدیریت تحول و استراتژی تصمیم‌سازی پیامبر ﷺ در این واقعه می‌پردازیم.

روش تحلیل سوات

در این مقاله به کمک مدل سوات^۴ سعی می‌گردد شرایط جامعه نوپای اسلامی، به‌عنوان یک مجموعه تحت رهبری پیامبر ﷺ در مقطع حساس حدیبیه، مورد تحلیل قرار گرفته و تصمیمات استراتژیک پیامبر ﷺ در آن مقطع تاریخی، از دیدگاه این مدل و به‌صورت علمی بررسی شود. بنابراین، براساس مدل «سوات» و به کمک اسناد و منابع متقدم تاریخی و مدارک معتبر مربوط به تاریخ صدر اسلام و با استفاده از آیات قرآن و تفاسیر شیعی، کلیات شرایط جامعه اسلامی، از نظر عوامل داخلی (قوت‌ها و ضعف‌ها) و عوامل خارجی (فرصت‌ها و تهدیدها) مورد تحلیل قرار گرفته و به کمک این تحلیل‌ها و براساس مدل سوات، تصمیم راهبردی پیامبر اعظم ﷺ مورد ارزیابی علمی قرار می‌گیرد.

۱. واقدی، المغازی، ج ۲، ص ۶۰۷ - ۶۰۶

۲. همان، ص ۶۱۰.

۳. همان، ص ۶۰۷ - ۶۰۶؛ ابن‌هشام، السیره النبویه، ج ۳، ص ۳۱۶.

۴. جهت آشنایی بیشتر با روش تحلیل استراتژیک در این مدل به توضیحات پیوست مقاله رجوع نمایید.

ارزیابی عوامل داخلی

۱. نقاط قوت جامعه اسلامی تا پیش از حدیبیه: براساس بررسی اسناد تاریخی، باید اذعان نمود بزرگ‌ترین نقطه قوت جامعه اسلامی و حرکت دینی پیامبر (ﷺ)، حقانیت و منطقی فطری اسلام بود.^۱ اسلام دینی کاملاً معقول، منطقی و منطبق با فطرت انسان، آشکارا هرگونه اعتقاد سخیف دیگری را به مبارزه برهان فرامی‌خواند^۲ و با منطق خود آنها را باطل می‌نمود.

در کنار این نقطه قوت، اعجاز اصلی اسلام یعنی قرآن قرار داشت. فصاحت، بلاغت و اعجاز قرآن ابزاری قوی در دست پیامبر (ﷺ) بود،^۳ به طوری که بسیاری از اعراب به واسطه کلام وحی و اعجاز آن ایمان آوردند.^۴ این نقطه قوت، به شکلی بود که مشرکین از ترس این اعجاز، دیگران را از شنیدن آیات وحی برحذر می‌داشتند.^۵

شخص پیامبر اکرم (ﷺ) نیز به عنوان رهبر جامعه اسلامی و فرستاده خداوند، با اخلاق، شخصیت و حسن سابقه خود، نقش بسیار مؤثری در پیشرفت اسلام داشت. خداوند این نکته مهم را در کلام وحی متذکر شده است.^۶ پیامبر اکرم (ﷺ) خود فلسفه نبوت خویش را مکارم اخلاق می‌دانست.^۷ در کنار این شخصیت و اخلاق وارسته، نقطه قوت دیگر، حسب و نصب پیامبر (ﷺ) و ارتباط آن با قریش و نیز بنی‌هاشمی بودن پیامبر (ﷺ) قرار داشت.^۸ این مسئله هرچند یک نقطه قوت جدی محسوب نمی‌شود، ولی در میان اعراب حجاز در آن زمان حائز اهمیت بود.^۹

نقطه قوت مهم دیگر اسلام، تئوری آن در دفاع از محرومین بود.^{۱۰} اسلام تمامی ارزش‌های باطل جاهلی، طبقاتی و نژادپرستانه را کنار زد، و تنها معیار تقوا را جهت تفوق افراد برقرار نمود.^{۱۱} در جامعه به شدت طبقاتی و نژادپرستانه آن زمان، این مسئله باعث شد در حجاز خیل کثیری از فقراء، محرومان و مستضعفان جامعه به دین اسلام گرایش پیدا کنند.

۱. روم (۳۰): ۳۰.

۲. انبیاء (۲۱): ۲۴؛ نمل (۲۷): ۶۴؛ قصص (۲۸): ۷۵.

۳. جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام سیره رسول خدا، ص ۲۸۴.

۴. ابن هشام، السیره النبویه، ج ۱، ص ۳۸۴ - ۳۸۲.

۵. جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام سیره رسول خدا، ص ۲۸۹ - ۲۸۸.

۶. آل عمران (۳): ۱۵۹؛ قلم (۶۸): ۴.

۷. طبرسی، مجمع البیان لعلوم القرآن، ج ۱۰، ص ۳۳۳.

۸. نهج البلاغه، خطبه ۱۶۲.

۹. توبه (۹): ۱۲۸؛ جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام سیره رسول خدا، ص ۲۴۸ - ۲۴۶.

۱۰. قصص (۲۸): ۵؛ جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام سیره رسول خدا، ص ۲۹۷ - ۲۹۶.

۱۱. حجرات (۴۹): ۱۳.

نقطه قوت دیگری که به برکت اسلام در مدینه به عنوان جامعه اسلامی به وجود آمده بود، اتحاد و اخوت بین مسلمانان و بیعت مکرر و همراهی آنان با پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله بود.^۱ چنین انسجام و همبستگی، به دور از مسائل قومیتی، در آن زمان در حجاز سابقه نداشت.^۲ نمونه‌ای از این انسجام را در بیعت رضوان می‌توان مشاهده نمود.

نقطه قوت حائز اهمیت دیگری که در جامعه اسلامی وجود داشت، وجود تعدادی مسلمانان واقعی مخلص، و سلحشوری آنان در مواقع مورد نیاز بود. اینها یاوران پیامبر صلی الله علیه و آله در مدیریت تحول در جامعه اسلامی بودند. اهمیت این یاران واقعی به حدی بود که خداوند از آنها در کلام وحی تقدیر نموده است.^۳

در نهایت نقطه قوتی که از بین رئوس شرایط داخلی جامعه اسلامی در آن زمان می‌توان برشمرد، وجود برخی هم‌پیمانان در بین قبایل اطراف مکه است. آنها چشم‌های پیامبر در مواقع ضروری بودند.^۴

هرچند شرایط جامعه اسلامی، پیچیده و شامل عوامل بسیار متعددی بوده، اما از یک منظر کلی، در مجموع می‌توان عوامل ذکر شده را کلیاتی از نقاط قوت اصلی جامعه اسلامی تا پیش از صلح حدیبیه محسوب نمود.

۲. نقاط ضعف جامعه اسلامی تا پیش از حدیبیه: در کنار نقاط قوت جامعه اسلامی، نقاط ضعفی هم وجود داشته، که البته ریشه‌های مختلفی در شرایط فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی آن زمان داشت. هرچند پیامبر صلی الله علیه و آله سعی می‌نمود تا این نقاط ضعف را کنترل نماید، اما به‌رحال این نقاط ضعف، جزء واقعیت‌های جامعه اسلامی در آن زمان بودند.

یکی از مهم‌ترین نقاط ضعف جامعه اسلامی در آن مقطع، وجود یک جریان نسبتاً قوی «نفاق» در مدینه بود.^۵ این جریان نفاق، مکرراً خود را در مقاطع حساس نشان می‌داد و تنها در توصیف شدت این جریان می‌توان به آیات متعدد قرآن در این زمینه رجوع نمود.^۶ یکی از این مقاطع بروز نفاق، در جریان انعقاد صلح حدیبیه و تفرقه‌افکنی‌های این جریان بود.^۷

۱. ابن هشام، السیره النبویه، ج ۱، ص ۵۰۵ - ۵۰۴.

۲. جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام سیره رسول خدا، ص ۱۶۳.

۳. احزاب (۳۳): ۲۳.

۴. ابن هشام، السیره النبویه، ج ۲، ص ۳۱۲.

۵. جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام سیره رسول خدا، ص ۵۷۶.

۶. منافقون، همچنین نساء (۴): ۸۸؛ توبه (۹): ۱۰۱؛ احزاب (۳۳): ۱۲؛ محمد (۴۷): ۱۶.

۷. واقدی، المغازی، ج ۲، ص ۶۰۷ - ۶۰۶؛ ابن هشام، السیره النبویه، ج ۳، ص ۳۱۶.

از دیگر نقاط ضعف مهم در بدنه جامعه اسلامی، وجود یهود به عنوان دشمنان سرسخت اسلام در مدینه^۱ و اطراف آن و پیمان شکنی یا فتنه گری آنها علیه مسلمانان بود. علی رغم مدارای پیامبر با آنها، قبایل یهود مکرراً علیه پیامبر (ﷺ) و مسلمانان پیمان شکنی و یا فتنه گری کرده و از هر فرصتی برای ضربه زدن به اسلام استفاده می کردند؛ به طوری که حتی مورخین، پایه گذار نبرد احزاب را یهود مدینه می دانند.^۲

مشکل بزرگ دیگر در جامعه اسلامی ضعف و سستی ایمان، در بسیاری از اصحاب و یاران پیامبر (ﷺ) بود. این مشکل در موقعیت های سختی نظیر احد خود را نشان داده بود.^۳ ضمن اشارات قرآن به این موضوع،^۴ پیامبر (ﷺ) نیز به خوبی می دانست که هنوز ایمان در دل آحاد جامعه اسلامی به اندازه لازم نفوذ نکرده است.^۵

در کنار این مشکل، وجود بقایای اخلاقیات و اختلافات جاهلی در جامعه اسلامی^۶ و نمود خاص آن، یعنی خوی جنگ جویی اعراب در میان بسیاری از مسلمانان بود.

مسئله دیگر، کم بودن مسلمانان و مؤمنان واقعی به عنوان یاران صدیق رسول خدا و شهادت برخی از آنها نظیر حمزه سیدالشهدا در جنگ های قبلی بود. پیامبر اسلام (ﷺ) به خوبی واقف بود که این مؤمنان واقعی ذخائر اسلام ناب بوده، و پشتوانه هدایت و حرکت جامعه اسلامی، به عنوان نخبگان دینی امت اسلامند. متأسفانه در آن زمان تعداد این یاوران صدیق بسیار محدود بود و جنگ های مکرر نیز باعث شهادت برخی از آنها شده بود.

یکی دیگر از نقاط ضعف جامعه اسلامی ناشی از مشکلات معیشتی، بی خانمانی مهاجرین، فقر و به طور کلی مسائل و معضلات اقتصادی در جامعه نوپای اسلامی بود.^۷ حتی ساکنان مدینه، به عنوان انصار نیز به دلیل شغل کشاورزی چندان متمول نبودند. نمودی از این فقر را می توان در وجود اهل صفه در جامعه اسلامی مشاهده کرد. این در حالی است که قریش به عنوان دشمن اصلی جامعه اسلامی، به دلیل شغل تجارت، ثروتمندتر و با مکننت مالی بالاتری نسبت به جامعه اسلامی قرار داشت. هرچند ایمان مسلمانان مشکلات مالی را قابل تحمل می نمود، اما به هر حال مشکلات اقتصادی برای یک

۱. مائده (۵): ۸۲.

۲. واقدی، المغازی، ج ۲، ص ۴۴۱؛ ابن هشام السیره النبویه، ج ۳، ص ۲۱۴.

۳. همان، ج ۲، ص ۸۷؛ واقدی، المغازی، ج ۱، ص ۲۳۷.

۴. آل عمران (۳): ۱۵۵ - ۱۵۲.

۵. حجرات (۴۹): ۱۴.

۶. جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام سیره رسول خدا، ص ۵۷۴.

۷. همان، ص ۴۱۹.

جامعه، نوعی نقطه ضعف محسوب می‌شود و اسلام نیز به این مسئله بی‌توجه نبود.^۱ مشکل دیگری که مسلمانان تا واقعه صلح حدیبیه و قبل از فتح مکه با آن روبرو بودند، قَلت نیرو و نفرات در برابر جبهه دشمن و متحدانش بود. این مسئله به‌وضوح در جنگ‌های قبلی بین قریش و پیامبر ﷺ، به‌ویژه نبرد احزاب خود را نشان داد.^۲ هرچند ایمان به خدا، قدرت مضاعفی به سپاه اسلام می‌داد، اما جهت وضوح تأثیر تعداد سپاهیان، نبرد موته و فتح مکه را از این دیدگاه با هم مقایسه نمایید. مسئله دیگری که در زمینه جنگ و جهاد، برای جامعه اسلامی وجود داشت، ضعف در تعداد اسلحه‌های جنگی و اسب و جنگ‌افزار جهاد در مقابل قریش بود. مجهز بودن جامعه اسلامی به تجهیزات نظامی کارآمد، مسئله مهمی است و قرآن نیز بدان توصیه نموده است؛^۳ اما به‌هرجهت جامعه نوپای اسلامی در نبردهای خود با قریش، عموماً از امکانات نظامی کمتری برخوردار بود.^۴ در مجموع این مسائل را می‌توان به‌عنوان رئوس کلی نقاط ضعف جامعه نوپای اسلامی تا پیش از واقعه حدیبیه برشمرد. جدول شماره ۱، جمع‌بندی این شاخصه‌ها (نقاط قوت و ضعف) را در ماتریس ارزیابی عوامل داخلی، همراه با امتیازبندی آنها جهت استفاده در تحلیل‌های بعدی آورده است.

جدول شماره (۱) ماتریس ارزیابی عوامل داخلی

ردیف	عوامل داخلی اولویت‌دار (نقاط قوت و ضعف داخلی جامعه اسلامی)	ضریب اهمیت	رتبه	امتیاز = ضریب * رتبه
۱	حقیقت و قدرت علمی و منطق منطبق با فطرت اسلام	%۶۲۵	۴	۰/۲۵
۲	فصاحت، بلاغت و اعجاز قرآن ابزاری قوی در دست پیامبر	%۶۲۵	۴	۰/۲۵
۳	اخلاق و شخصیت و حسن سابقه پیامبر و نقش آن در پیشرفت اسلام	%۶۲۵	۴	۰/۲۵
۴	حسب و نصب پیامبر با قریش و بنی‌هاشم	%۶۲۵	۳	۰/۱۸۷۵
۵	دفاع از محرومین و جذب طبقات ضعیف در اصول اسلامی	%۶۲۵	۴	۰/۲۵
۶	اتحاد و اخوت بین مسلمانان و بیعت مکرر با پیامبر	%۶۲۵	۴	۰/۲۵
۷	سلحشوری مسلمانان واقعی	%۶۲۵	۴	۰/۲۵
۸	هم‌پیمانان پیامبر در اطراف مکه	%۶۲۵	۳	۰/۱۸۷۵

۱. حکیمی، الحیاة، ج ۵، ص ۷۲.

۲. واقدی، المغازی، ج ۲، ص ۴۴۴.

۳. انفال (۷): ۶۰.

۴. ابن‌هشام، السیرة النبویه، ج ۱، ص ۶۱۳.

رتبه	ضریب اهمیت	رتبه	امتیاز = ضریب * رتبه	عوامل داخلی اولویت‌دار (نقاط قوت و ضعف داخلی جامعه اسلامی)	ردیف
۱	%۶۲۵	۱	۰/۰۶۲۵	قدرت جریان نفاق در مدینه	۱
۲	%۶۲۵	۱	۰/۰۶۲۵	وجود یهود در مدینه و پیمان‌شکنی آنها علیه مسلمانان	۲
۳	%۶۲۵	۱	۰/۰۶۲۵	ضعف ایمان در بسیاری از اصحاب و آحاد جامعه	۳
۴	%۶۲۵	۱	۰/۰۶۲۵	روحیه جنگندگی و بقایای اخلاقیات جاهلی در جامعه اسلامی	۴
۵	%۶۲۵	۱	۰/۰۶۲۵	کم‌بودن و شهادت مسلمانان واقعی به‌عنوان ذخائر اسلام ناب	۵
۶	%۶۲۵	۱	۰/۰۶۲۵	مشکلات اقتصادی و معیشتی جامعه اسلامی	۶
۷	%۶۲۵	۱	۰/۰۶۲۵	قلت مسلمانان و نفرت در برابر قریش و متحدانش	۷
۸	%۶۲۵	۲	۰/۱۲۵	کمبود تسلیحات نظامی مسلمانان نسبت به قریش	۸
مجموع امتیاز ارزیابی عوامل داخلی				۲/۴۳۷۵	—

ارزیابی عوامل خارجی

۱. فرصت‌های پیش‌روی پیامبر اسلام (ﷺ): از آنجا که اسلام به‌عنوان یک دین جهان‌شمول در منطقه حجاز ابتدائاً ظهور کرد، لذا شرایط محیطی این منطقه، فرصت‌ها و تهدیدهای خاصی را پیش‌روی پیامبر (ﷺ) قرار می‌داد. بنابراین، شرایط اجتماعی، سیاسی و جغرافیایی این منطقه، در تصمیم‌گیری‌های استراتژیک پیامبر (ﷺ) نقش مهمی را ایفا می‌نمود، که براساس اسناد تاریخی در این قسمت به این موضوع پرداخته می‌شود.

یکی از فرصت‌های پیش‌روی پیامبر اکرم (ﷺ) جهت گسترش اسلام، خلأ اعتقادی در بین اعراب بود. اعراب به‌دلیل تنوع اعتقادات موجود در حجاز و تحریف آنها، و گرایش به عقاید سست بت‌پرستی، به‌طور نسبی دچار یک خلأ اعتقادی بودند.^۱ بنابراین، تاحدودی بستر رشد برای یک دین جدید با پشتوانه اعتقادی قوی در این منطقه وجود داشت. ازسوی دیگر آزادی و بی‌بندوباری مطلق که در حجاز وجود داشت، باعث شیوع نوعی هرج‌ومرج در جامعه عربی شده بود، و لذا این مسئله یک خلأ حقوقی و کمبود یک نظام اجتماعی معقول را در جامعه ایجاد کرده بود.^۲ به‌عبارت‌دیگر تا حدودی، برخی از مردم خود به‌دنبال یک نظام قانونمند بودند و قوانین اجتماعی معقول اسلام می‌توانست پاسخ بسیار مناسبی برای این نیاز مردم باشد.

۱. جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام سیره رسول خدا، ص ۳۱۷ - ۳۱۴.

۲. علی، المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، ج ۴، ص ۲۹۶.

مسئله سیاسی - اجتماعی دیگری که در محیط حجاز فرصت رشد برای اسلام ایجاد کرده بود، عدم وجود حکومت مرکزی قوی بر جزیره العرب بود.^۱ در واقع اگر یک حکومت قوی، نظیر ایران یا روم بر جزیره العرب حاکم بود، شاید اسلام در همان نقاط ابتدایی با قدرت زیاد حکومت مرکزی در نطفه خفه می شد.^۲ علاوه بر این جزیره العرب یک سرزمین خشک همراه با مردم بدوی و فاقد هرگونه جاذبه‌ای برای کشورهای ابرقدرت در آن زمان بود، و لذا این سرزمین به دور از تسلط قدرت‌های بزرگ به صورت ملوک الطوائفی اداره می شد.^۳ این شرایط فرصت و آزادی بهتری را برای رشد اسلام فراهم آورده بود.

مسئله فرهنگی و اجتماعی دیگری که فرصتی برای رشد سریع اسلام در ابعاد مختلف ایجاد کرده بود، فرهنگ قبیله‌گرایی در اعراب بود. این مسئله از چند وجه برای رشد اسلام مؤثر بود: اول آنکه افراد قبیله، به شدت تابع رئیس قبیله بودند، و لذا در صورت ایمان آوردن رئیس قبیله، بسیاری از افراد قبیله نیز نظر او را حق دانسته و اسلام می آوردند.^۴ از سوی دیگر چنانچه فردی از قبیله ایمان آورده و مسلمان می شد و قبیله مشکلی با ایمان او نداشت، فرد مذکور در دل قبیله کاملاً ایمن بود.^۵ حتی قبایل بزرگ دیگر، در صورت آزار و اذیت او با کل قبیله‌اش مواجه می شدند. تنها مسلمانان ضعیف و بی‌قبیله (نظیر عمار و بلال) مورد آزار شدید قرار می گرفتند، و سایرین به واسطه قبایل و عشیره خود، تا حدودی مصونیت داشتند.^۶ ضمن آنکه بحث پناهندگی سیاسی و امنیتی نیز کاملاً در قبایل تعریف شده بود. به عنوان نمونه، عثمان در پناه یکی از بنی امیه در جریان صلح حدیبیه وارد مکه شده و از آزار قریش در امان ماند.^۷ در مجموع، هرچند فرهنگ قبیله‌گری مورد تأیید اسلام نیست، اما به طور کلی این شرایط، فرصتی را برای رشد سریع‌تر اسلام در جزیره العرب فراهم نمود. یکی دیگر از شرایط اعتقادی موجود در حجاز که زمینه مناسبی برای رشد اسلام ایجاد نمود، وجود ریشه‌های اعتقاد به خداوند به صورت حنیف و اهل کتاب در میان اعراب بود.^۸ اعراب جزیره العرب (حتی مشرکین آنها) بر اساس اصول اعتقادی ادیان الهی، نظیر حنیف، یهود و نصاری با

۱. همان، ص ۴۸؛ جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام سیره رسول خدا، ص ۱۵۷.

۲. همان، ص ۳۱۰.

۳. علی، المنفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، ج ۴، ص ۲۷۴.

۴. ابن هشام، السیره النبویه، ج ۱، ص ۴۳۷.

۵. نهج البلاغه، نامه ۹؛ جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام سیره رسول خدا، ص ۳۱۱.

۶. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱۳، ص ۲۵۵.

۷. بلاغی، صلح حدیبیه، ص ۱۲۵.

۸. حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱، ص ۴۶۵.

ادبیات این ادیان و اعتقادات آنها تا حدودی آشنایی داشتند.^۱ این پیش‌زمینه، بستر مناسبی را برای پذیرش و گسترش اسلام فراهم می‌آورد. نمونه‌ای از آن، اسلام آوردن خیل کثیری از مردم یثرب، به دلیل هم‌جواری با یهود و داشتن ذهنیتی از ظهور پیامبر خاتم (ﷺ) حجاز است.

مسئله دیگری که فرصت نفوذ اعتقادی را برای اسلام در میان اعراب ایجاد می‌نمود آن بود که قریش، به عنوان بزرگ و مهتر قبایل عرب، با تمام هیمنه خود، توان مقابله علمی و منطقی را با اسلام نداشت.^۲

در نهایت فرصت دیگری که برای پیامبر (ﷺ) در آستانه حدیبیه فراهم شده بود، آن بود که جنگ‌های زیاد و عدم موفقیت دشمن، قریش را خسته و فرسوده نمود. پیامبر (ﷺ) دقیقاً به این نکته اشراف داشت^۳ و در جریان حدیبیه از این فرصت استفاده کرد.

۲. تهدیدهای پیش‌روی جامعه اسلامی: در کنار فرصت‌هایی که محیط اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و جغرافیایی حجاز، در راستای رشد و پیشبرد اسلام پیش‌روی پیامبر (ﷺ) قرار داد، در نقطه مقابل محیط عمومی و کلان حجاز، تهدیدهای جدی‌تری نیز برای گسترش اسلام ایجاد نمود. براساس بررسی اسناد تاریخی، به‌ویژه تاریخ سیاسی صدر اسلام، رئوس کلی این تهدیدات به‌شکل زیر قابل شناسایی است: یکی از تهدیدات مهم در محیط فرهنگی و اجتماعی حجاز، جمود فکری اعراب و تقلید کورکورانه از عقاید آبا و اجداد خود بود.^۴ این مسئله آن‌قدر مانع جدی برای پذیرش اسلام در بین بسیاری از اعراب بود که مکرراً در قرآن کریم، این مسئله ذکر و مورد مذمت قرار گرفته است.^۵ مسئله فرهنگی دیگری که در برخی از اعراب وجود داشت، روحیه فردگرایی، به فکر خود و یا صرفاً قبیله خود بودن و تفرقه و تشتت بود.^۶ این روحیه با منش اجتماعی، ایثار و از خودگذشتگی اسلام، سازگاری چندانی نداشت و پیامبر (ﷺ) باید بر چنین روحیاتی با سعه صدر غلبه می‌کرد. مشکل فرهنگی و اجتماعی بسیار مهم دیگر که در عموم جامعه عرب و حجاز به‌طور فراگیر وجود داشت، روحیه خشن و اخلاق تند اعراب و در نتیجه جنگ و تعارض دائمی بین آنها بود.^۷ این

۱. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۱، ص ۲۵۴.

۲. جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام سیره رسول خدا، ص ۲۸۰.

۳. واقدی، المغازی، ج ۲، ص ۵۹۲.

۴. علی، المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، ج ۱، ص ۲۸۶.

۵. بقره (۲): ۱۷۰؛ مائده (۵): ۱۰۴؛ اعراف (۶): ۲۸؛ لقمان (۳۱): ۲۱.

۶. جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام سیره رسول خدا، ص ۱۵۶.

۷. علی، المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، ج ۱، ص ۲۷۴.

مسئله به عنوان یک تهدید جدی، مشکلات زیادی را برای پیامبر رحمت ﷺ جهت نشر اسلام در جامعه عربی حجاز، به عنوان محیطی سرشار از قتل و غارت و خشونت ایجاد نمود.

مسئله بعدی که پیامبر اکرم ﷺ جهت نشر اسلام در ابتدا با آن درگیر بود و سپس به یک مشکل مزمن تبدیل شد، مقاومت شدید قریش به عنوان قبیله خود پیامبر ﷺ در پذیرش اسلام بود. قبول اسلام برای اشراف قریش، به دلیل ترس از دست دادن موقعیت اجتماعی خود ناممکن شده بود^۱ و آنها را به دشمن درجه یک اسلام تبدیل کرد. ظاهراً بنا بر نقل قرآن، مشکل مقاومت اشراف برای تمامی ادیان الهی وجود داشته است.^۲

مسئله دیگری که در راستای این تهدید کار را برای پیامبر ﷺ مشکل تر می نمود، آن بود که قریش به عنوان دشمن درجه یک اسلام در بین قبایل جزیره العرب بسیار مشهور بوده و به عنوان اهل حرم، تقدس و اعتبار ویژه ای در حجاز کسب کرده بود.^۳ آنها خود را اهل «حمس» می نامیدند و با برتری جویی، به عنوان مهم ترین قبیله در بین قبایل عرب مشهور بودند؛^۴ حال آنکه این قبیله مهم، از سوی دیگر دشمن درجه یک اسلام بود و این مسئله کار را برای پیامبر ﷺ سخت می نمود. اما این تهدیدات وقتی شرایط پیچیده تری برای پیامبر اکرم ﷺ ایجاد نمود که بسیاری از قبایل کوچکتر در حجاز به دلیل برتری قریش، خود به خود از لحاظ فرهنگی، اجتماعی و دینی، تابع این قبیله بزرگ شده بودند و به دلیل همین تابعیت، اسلام نمی آوردند.^۵ لذا این مسئله به عنوان یک تهدید جدید مشکل مضاعفی را برای پیامبر ﷺ ایجاد می کرد.

از سوی دیگر قریش هم پیمانانی علیه اسلام داشت که در برخی از موارد (نظیر نبرد احزاب یا واقعه حدیبیه) آنها را می توانست علیه اسلام بسیج نماید.^۶ علاوه بر این قبایل، قبایل دیگری نیز به عنوان معاندان اسلام، در اطراف مدینه وجود داشتند که مشکلات و آزار و اذیت های مختلفی برای پیامبر ﷺ ایجاد می نمودند.

در ادامه دشمنی های قریش، یکی از مهم ترین مشکلاتی که سرعت نفوذ اسلام در مکه را به شدت تهدید کرده بود، جوسازی های زیاد علیه پیامبر اسلام ﷺ در مکه و ایجاد یک ذهنیت منفی

۱. جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام سیره رسول خدا، ص ۳۲۸.

۲. زخرف (۴۳): ۲۳.

۳. همان، ص ۱۸۰ - ۱۷۵.

۴. ابن هشام، السیره النبویه، ج ۱، ص ۲۰۳ - ۱۹۹.

۵. جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام سیره رسول خدا، ص ۱۷۹.

۶. واقدی، المغازی، ج ۲، ص ۴۴۴ - ۴۴۳.

از پیامبر (ص) و اصحابش در بین توده مردم مکه بود.^۱ از طرف دیگر به دلیل هجرت و محدودیت ابزاری، پیامبر (ص) دسترسی به ابزار تبلیغاتی و اطلاع‌رسانی مناسبی در مکه، جهت مقابله با این جوسازی‌ها نداشت؛ لذا این مسئله باعث عدم نفوذ گسترده اسلام در بین مردم مکه شده بود.^۲

مسئله دیگری که در حواشی این تهدیدات برای پیامبر (ص) مسئله‌ساز شده بود، رقابت طوایف مختلف داخلی قریش (نظیر بنی‌امیه، بنی‌مخزوم و غیره) با بنی‌هاشم بود. آنها از روی حسادت، حاضر به قبولی نبوت شخصی از طایفه بنی‌هاشم نبودند. تاریخ دقیقاً ذکر این مسئله را توسط ابو جهل به‌عنوان سرکرده دشمنان صدر اسلام، ضبط کرده است.^۳ تهدید جدی دیگری که در بین عموم مردم یک جامعه، در تغییرات بزرگ می‌تواند قابل پیش‌بینی باشد، مقاومت به تغییر است.^۴ اسلام به دلیل ایجاد تغییرات اساسی در اعتقادات مردم و ابطال عقاید جاهلی، به‌طور طبیعی مقاومت بزرگی را در جامعه عربی به‌دنبال داشت، اما این مقاومت در محیط خشن حجاز همراه با شکنجه، قتل، غارت و آزار تازه‌مسلمان‌ها بود.^۵

در نهایت یکی از مشکلات اساسی پیامبر (ص) جهت نشر و گسترش اسلام آن بود که جنگ‌های زیاد، فرصت نشر اسلام و ترویج معارف دینی و تبیین منطق فطری اسلام را برای پیامبر اکرم (ص) محدود کرده بود.^۶ در واقع این جنگ‌ها شرایط جامعه اسلامی را از حالت عادی به یک شرایط ملتهب تبدیل کرده بود؛ و طبیعی است که در شرایط ملتهب و پرتنش و به دور از امنیت لازم، فعالیت دینی و فرهنگی عمیق در جزیره‌العرب برای پیامبر (ص) کاری بس دشوار بود.

توجه شود که موقعیت جغرافیای جزیره‌العرب به دلیل بیابانی بودن و فواصل دور شهرها و قریه‌ها و کمی راه‌ها، امکان دسترسی محدودی را ایجاد نموده بود، و این خود مانعی جهت گسترش نشر اسلام در حجاز بود.^۷ درگیری زیاد پیامبر (ص) در جنگ‌های مختلف این محدودیت را دوچندان کرده بود.

در مجموع بررسی تاریخ سیاسی و اجتماعی صدر اسلام، وجود طیف گسترده‌ای از تهدیدات محیطی را برای گسترش اسلام و فعالیت‌های دینی نبی اکرم (ص) نشان می‌دهد که به رئیس اصلی آنها در این بخش اشاره شد. جدول شماره ۲، جمع‌بندی این شاخصه‌ها (تهدیدها و فرصت‌ها) را در ماتریس ارزیابی عوامل خارجی همراه با امتیازبندی آنها، جهت استفاده در تحلیل‌های بعدی آورده است.

۱. ابن‌هشام، السیره النبویه، ج ۱، ص ۲۹۵ - ۲۹۳.

۲. جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام سیره رسول خدا، ص ۲۷۷.

۳. ابن‌هشام، السیره النبویه، ج ۱، ص ۳۱۶.

۴. فرنچ، مدیریت تحول در سازمان، ۲۹۶.

۵. جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام سیره رسول خدا، ص ۲۷۷.

۶. واقدی، المغازی، ج ۲، ص ۶۲۴.

۷. جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام سیره رسول خدا، ص ۱۵۷.

جدول شماره (۲) ماتریس ارزیابی عوامل داخلی

ردیف	عوامل خارجی مؤثر (فرصت‌ها + تهدیدها)		ضریب اهمیت نسبی	رتبه	نمره = رتبه * ضریب اهمیت نسبی
	فرصت‌ها	تهدیدها			
۱	اعراب احساس خلاء اعتقادی داشتند		%۵	۴	۰/۲
۲	آزادی مفرط و هرج و مرج باعث خلاء نظام اجتماعی و حقوقی شده بود		%۵	۴	۰/۲
۳	عدم وجود حکومت مرکزی قوی بر جزیره‌العرب		%۵	۴	۰/۲
۴	عدم تسلط قدرت‌های خارجی بر جزیره‌العرب		%۵	۴	۰/۲
۵	قبیله‌گرایی و محاسن آن در سرعت رشد اسلام		%۵	۴	۰/۲
۶	وجود ریشه‌های اعتقاد به خداوند و حنیف و اهل کتاب در حجاز		%۵	۳	۰/۱۵
۷	قریش به‌عنوان دشمن درجه ۱ توان برخورد منطقی با اسلام را نداشت		%۵	۳	۰/۱۵
۸	جنگ‌های زیاد و عدم توفیق، قریش را خسته کرده بود		%۵	۳	۰/۱۵
۱	جمود فکری اعراب و تقلید کورکورانه از آباء و اجداد خود		%۵	۱	۰/۰۵
۲	همیت جاهلی، فردگرایی و به فکر خود یا صرفاً عشیره خود بودن		%۵	۲	۰/۱
۳	روحیه خشن، جنگ و تعارض دائمی بین اعراب		%۵	۱	۰/۰۵
۴	ترس از دست دادن موقعیت اجتماعی و سروری عرب در بین قریش		%۵	۲	۰/۱
۵	قریش به‌عنوان دشمن اسلام در حجاز مشهور، معتبر و قدرتمند بود		%۵	۱	۰/۰۵
۶	بسیاری از قبایل تابع قریش بوده و به همین دلیل اسلام نمی‌آوردند		%۵	۱	۰/۰۵
۷	برخوردهای سیاسی، جو روانی و تبلیغات علیه پیامبر در مکه		%۵	۱	۰/۰۵
۸	کثرت قبایل معاند و اعراب بادیه‌نشین علیه اسلام		%۵	۱	۰/۰۵
۹	رقابت و حسادت طوایف قریش با بنی‌هاشم و پیامبر		%۵	۲	۰/۱
۱۰	مقاومت و فشار در برابر تغییر عقیده، شکنجه، غارت و قتل تازه مسلمانان		%۵	۱	۰/۰۵
۱۱	جنگ‌های زیاد فرصت نشر اسلام را محدود کرده بود		%۵	۱	۰/۰۵
۱۲	مسائل جغرافیایی و دوری و کمی راه‌ها مانعی جهت سرعت نشر اسلام		%۵	۲	۰/۱
مجموعه امتیاز ارزیابی عوامل خارجی			۱	—	۲/۲۵

تجزیه و تحلیل عوامل داخلی و خارجی

پس از بررسی عوامل داخلی و خارجی جامعه نوپای اسلامی تا واقعه حدیبیه، و استخراج امتیاز هریک از این عوامل، اکنون به کمک ماتریس سوات، موقعیت استراتژیک جامعه اسلامی در آستانه این واقعه و راهبرد مناسب آن قابل شناسایی است. براساس جداول ۲ و ۳، امتیاز عوامل داخلی در آن مقطع زمانی ۲ / ۴ بوده که نشان از فزونی نقاط ضعف جامعه اسلامی است. امتیاز عوامل خارجی نیز ۲ / ۲۵ به دست آمد که نشان از حجم زیاد تهدیدات محیطی است. در واقع شاید این جمله معروف پیامبر اکرم ﷺ که «هیچ پیامبری به اندازه من در رسالت خود اذیت نگردید»^۱ نشانه‌ای از همین فزونی نقاط ضعف و کثرت تهدیدات در آن زمان بوده و تأییدی بر تحلیل‌های این پژوهش است. در واقع براساس این تحلیل و محاسبات، شکل شماره ۱، در واقع وضعیت استراتژیک جامعه نوپای اسلامی را به وسیله ماتریس سوات مدل‌سازی کرده است.

امتیاز نهایی ماتریس عوامل داخلی			
۱	۲/۴	۲/۵	۴
موقعیت محافظه کارانه استراتژی WO		موقعیت تهاجمی استراتژی SO	**
			امتیاز نهایی ماتریس عوامل خارجی
			۲/۲۵
			۲/۲۵
موقعیت تدافعی استراتژی WT		موقعیت رقابتی استراتژی ST	۱

شکل شماره (۱) مدل‌سازی وضعیت استراتژیک جامعه اسلامی تا پیش از صلح حدیبیه

همان‌طور که مشاهده می‌شود، براساس این مدل، شرایط جامعه اسلامی در صدر اسلام تا پیش از واقعه حدیبیه، (به‌ویژه پیش از نبرد احزاب) در موقعیت WT قرار داشته است. توجه شود که این استراتژی ایجاب می‌کند، نقاط ضعف و تهدیدها به حداقل رسد.^۲ در واقع در چنین موقعیتی، براساس

۱. (عاملی)، تسلیة العباد، ص ۸.

۲. رحمان سرشت، مدیریت استراتژیک، ص ۲۰۷ - ۲۰۵.

مدل سوات، رهبر مجموعه، جهت بقا و رشد مجموعه، در یک حالت تدافعی، باید تفکر استراتژیک خود را بر روی کم کردن نقاط ضعف داخلی و پرهیز از تهدیدات ناشی از محیط خارجی معطوف دارد. به عبارت دیگر، رهبر مجموعه در این استراتژی باید بتواند با هنرمندی، مجموعه تحت رهبری خود را، از انبوه تهدیدات و نقاط ضعف نجات دهد.

استراتژی های تهاجمی یا رقابتی (نظیر آنچه برخی از اصحاب در جریان حدیبیه به پیامبر ﷺ پیشنهاد دادند) براساس تحلیل سوات به هیچ عنوان، برای جامعه اسلامی در آن مقطع زمانی، استراتژی مناسبی نبوده است.

بنابراین، تصمیم استراتژیک پیامبر ﷺ مبنی بر مصالحه با هدف تقویت بنیه نظام اسلامی و پرهیز و کاهش تهدیدات خارجی، براساس مدل سوات، بهترین انتخاب در آن مقطع زمانی محسوب می شود. در واقع باید اذعان نمود، پیامبر اکرم ﷺ به عنوان یک رهبر مدبر و فره مند، با اشراف کامل بر شرایط داخلی و عوامل خارجی در محیط جامعه اسلامی در آن زمان با فراست، استراتژی مصالحه را جهت تثبیت و تقویت جامعه اسلامی و کاهش تهدیدات خارجی برگزید. بر این اساس اصرار پیامبر اعظم ﷺ بر صلح با قریش و کنترل تمامی شرایط جهت اجرای این استراتژی، کاملاً توجیه عقلی و منطقی پیدا می کند. نکته جالب آن است که پیامبر ﷺ در پاسخ به اعتراضات برخی از معترضین، نظیر عمر در خصوص استراتژی صلح، دقیقاً به برخی از نقاط ضعف جامعه در وقایع گذشته و برخی از تهدیدات محیطی اشاره نمودند.^۱ این بدان معنی است که پیامبر ﷺ کاملاً براساس یک تفکر استراتژیک، سعی در اتخاذ بهترین تصمیم را داشته اند. اما در مبحث مدیریت استراتژیک، پس از مرحله اجرای استراتژی به مرحله ارزیابی استراتژی خواهیم رسید. در اینجا براساس اسناد تاریخی، به ارزیابی نتایج راهبرد مصالحه و نیز تغییرات استراتژیک جامعه اسلامی پس از صلح می پردازیم.

ارزیابی نتایج استراتژی صلح حدیبیه

در ارزیابی تاریخی نتایج صلح حدیبیه، اولین نتیجه استراتژیک که در جریان صلح برای اسلام به دست آمد، آن بود که قریش به عنوان مهتر قبایل جزیره العرب و دشمن درجه یک اسلام، پس از شانزده سال دشمنی با اسلام، و تلاش بی وقفه برای براندازی و ریشه کن کردن اسلام، حالا برای اولین بار موجودیت اسلام را عملاً به رسمیت شناخت و حاضر شد قرارداد ۱۰ ساله صلح با پیامبر ﷺ را منعقد نماید.^۲ این اولین پیروزی استراتژیک برای پیامبر اسلام ﷺ بود.

۱. طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۸، ص ۴۰۳.

۲. جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام سیره رسول خدا، ص ۵۹۱.

از سوی دیگر، درحالی که قریش سرگرم تجارت خود شد، نبی مکرم اسلام (ﷺ) در سایه صلح و امنیت حاصل از این پیمان، توانست دعوت و رسالت خود را به سرعت گسترش دهد. این رویکرد باعث رشد چشمگیر اسلام شد. واقدی می‌گوید:

جنگ مانع میان مردم و سخن گفتن با آنها بود. زمانی که جنگ به صلح تبدیل شد، هرکسی کمترین شعوری داشت و درباره اسلام چیزی می‌شنید، مسلمان می‌شد تا جایی که حتی برخی از سران شرک همچون «خالد بن ولید» و «عمرو بن عاص» نیز مسلمان شدند.^۱

درجای دیگری آمده است که آن تعداد از قریش که پس از صلح حدیبیه به اسلام گرویدند، بیش از تعدادی بود که طی ۱۹ سال از آغاز بعثت پیامبر از قریش مسلمان شده بودند.^۲

مسئله بسیار مهم دیگر، اجازه ورود به مکه و انجام اعمال عمره بود. از آنجا که مکه محل رفت‌وآمد و زیارت اعراب در جزیره‌العرب بود، انجام عمره توسط مسلمانان، به اعراب نشان داد که مسلمانان نیز کعبه را معظم می‌شمارند؛ و این‌گونه نیست که مثنی اوباش و از طبقه صعالبک باشند، آن‌گونه که قریش درباره آنها تبلیغات سوء به راه انداخته بود.^۳ این مسئله به‌ویژه در عمره «القضا» که به‌صورت یک حرکت استراتژیک مذهبی صورت گرفت، نمود بیشتری یافت. درواقع پیامبر (ﷺ) توانست از این فرصت، برای تنویر افکار عمومی به نفع اسلام و مسلمانان استفاده نماید.^۴ از امام صادق (ع) نقل شده که پس از گذشت مدتی از صلح، اسلام چنان رشد یافت که نزدیک بود بر مکه مستولی شود. مسلمانان و مشرکان درهم آمیختند و اسلام در دل‌هایشان نفوذ کرد.^۵

پیامد دیگر صلح حدیبیه فرصتی بود که پیامبر (ﷺ) برای استیلا بر قبایل معاندی که در اطراف مدینه باعث آزار و اذیت مسلمانان می‌شدند، پیدا نمود. علاوه‌براین پیامبر (ﷺ) توانست بر یک نقطه ضعف بزرگ و قدیمی جامعه اسلامی، یعنی یهود به‌عنوان دشمنان سرسخت اسلام، فائق آید. یهود مرتب پیمان‌شکنی می‌کرد و در آخرین مرحله، در طی نبرد احزاب با تباری و فتنه‌گری، قصد براندازی حکومت اسلامی را داشت.^۶ پس از صلح حدیبیه پیامبر (ﷺ) با آرامش و قدرت، طی غزوه خیبر با

۱. واقدی، المغازی، ج ۲، ص ۶۲۴.

۲. ابن‌هشام، السیره النبویه، ج ۳، ص ۳۲۲.

۳. مهدوی، «بررسی سیاست رسول خدا (ﷺ) در قبال غیر مسلمانان»، فصلنامه پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ش ۳، ص ۳۰.

۴. جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام سیره رسول خدا، ص ۵۹۲.

۵. ابن‌هشام، السیره النبویه، ج ۳، ص ۳۲۲.

۶. واقدی، المغازی، ج ۲، ص ۴۴۱.

یهودیان فتنه‌گر وارد جنگ شده و با شجاعت امیرالمؤمنین علیه السلام و دیگر اصحاب، آنها را سرکوب نمود. مسئله دیگر، قبایلی بود که از ترس قریش، تاکنون به پیامبر نزدیک نمی‌شدند، ولی پس از صلح حدیبیه آزاد بودند تا هم‌پیمان رسول خدا صلی الله علیه و آله شوند و با وجود پیمان صلح، دیگر قریش حق نداشت با آنان وارد جنگ شود.^۱ یکی از نتایج جالب توجه صلح حدیبیه آن بود که فضای امن و آرامش ایجاد شده، باعث گردید صدای پیامبر صلی الله علیه و آله به گوش جهانیان برسد. پیامبر صلی الله علیه و آله پس از آنکه توانست تجاوزات قریش را در پشت عهدنامه صلح متوقف نماید، در اندیشه نشر دعوت اسلام به خارج از مرزهای حجاز افتاد. لذا نامه‌های متعددی به ایران، روم، مصر، بحرین، حبشه، یمامه، شام و عمان توسط آن حضرت فرستاده و حاکمان این سرزمین‌ها به اسلام دعوت شدند.^۲

اسلام پس از صلح استراتژیک حدیبیه به سرعت گسترش یافت، تاجایی که مورخین نوشته‌اند تا پیش از فتح مکه، تعداد بی‌شماری مسلمان شدند و جمعیت مسلمانان رو به فزونی نهاد.^۳ در واقع از دیدگاه مدیریت استراتژیک، پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله به عنوان یک رهبر مدبر، به خوبی توانست به کمک استراتژی صلح، نقاط ضعف جامعه اسلامی را کاهش و تهدیدات بیرونی را نیز مدیریت و دفع نماید. (استراتژی WT)^۴ نتایج حاصل از اجرای موفق این استراتژی طی ۲۲ ماه، توسط پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله، براساس مدل سوات در جداول ۳ و ۴ آمده است. تحلیل و محاسبات ماتریس عوامل داخلی و خارجی، نشان می‌دهد پس از اجرای استراتژی صلح، به مرور و طی ۲۲ ماه، وزن نقاط قوت و فرصت‌ها، بر نقاط ضعف و تهدیدات پیشی بگیرد.

جدول شماره (۳) ماتریس تغییر عوامل داخلی ۲۲ ماه پس از اجرای صلح حدیبیه

امتیاز = ضریب * رتبه	رتبه	ضریب اهمیت	عوامل داخلی اولویت‌دار (نقاط قوت و ضعف داخلی جامعه اسلامی)	رتبه
۰/۲۸۵۷	۴	٪۷۱۴۳	حقانیت و قدرت علمی و منطق منطبق با فطرت اسلام	نقاط قوت
۰/۲۸۵۷	۴	٪۷۱۴۳	فصاحت، بلاغت و اعجاز قرآن ابزاری قوی در دست پیامبر	
۰/۲۸۵۷	۴	٪۷۱۴۳	اخلاق و شخصیت و حسن سابقه پیامبر و نقش آن در پیشرفت اسلام	
۰/۲۱۴۳	۳	٪۷۱۴۳	حسب و نصب پیامبر با قریش و بنی‌هاشم	

۱. جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام سیره رسول خدا، ص ۵۹۲.

۲. همان، ص ۵۹۶.

۳. طبرسی، مجمع البیان لعلوم القرآن، ج ۹، ص ۱۰۹.

۴. کاهش حتی الامکان نقاط ضعف و تهدیدات.

ردیف	عوامل داخلی اولویت‌دار (نقاط قوت و ضعف داخلی جامعه اسلامی)	ضریب اهمیت	رتبه	امتیاز = ضریب * رتبه
۵	دفاع از محرومین و جذب طبقات ضعیف در اصول اسلامی	%۷۱۴۳	۴	۰/۲۸۵۷
۶	اتحاد و اخوت بین مسلمانان و بیعت مکرر با پیامبر	%۷۱۴۳	۴	۰/۲۸۵۷
۷	سلحشوری مسلمانان واقعی	%۷۱۴۳	۴	۰/۲۸۵۷
۸	هم‌پیمانان پیامبر در اطراف مکه و حجاز (تقویت شد)	%۷۱۴۳	۴	۰/۲۸۵۷
۹	کثرت مسلمانان و نفرات در برابر قریش و متحدانش (قوت جدید)	%۷۱۴۳	۴	۰/۲۸۵۷
۱	قدرت جریان نفاق در مدینه	%۷۱۴۳	۱	۰/۰۷۱۴۳۰
-	وجود یهود در مدینه و پیمان‌شکنی آنها علیه مسلمانان	کنترل و حذف شد		
۲	ضعف ایمان در بسیاری از اصحاب و آحاد جامعه	%۷۱۴۳	۱	۰/۰۷۱۴۳۰
۳	روحیه جنگندگی و بقایای اخلاقیات جاهلی در جامعه اسلامی	%۷۱۴۳	۱	۰/۰۷۱۴۳۰
۴	کم‌بودن و شهادت مسلمانان واقعی به‌عنوان ذخائر اسلام ناب	%۷۱۴۳	۱	۰/۰۷۱۴۳۰
۵	مشکلات اقتصادی و معیشتی جامعه اسلامی (تا حدودی کنترل شد)	%۷۱۴۳	۲	۰/۰۱۴۲۹
-	قلت مسلمانان و نفرات در برابر قریش و متحدانش	حذف و تبدیل به قوت شد		
-	کمبود تسلیحات نظامی مسلمانان نسبت به قریش	کنترل و حذف شد		
	مجموع امتیاز ارزیابی عوامل داخلی پس از اجرای صلح	۱	-	۳/۰۰۰
	مجموع امتیاز ارزیابی عوامل داخلی پیش از اجرای صلح	۱	-	۲/۴۳۷۵

جدول شماره (۴) ماتریس تغییر عوامل خارجی ۲۲ ماه پس از اجرای صلح حدیبیه

ردیف	عوامل خارجی مؤثر (فرصت‌ها - تهدیدها)	ضریب اهمیت نسبی	رتبه	نمره = رتبه * ضریب اهمیت نسبی
۱	اعراب احساس خلاء اعتقادی داشتند	%۶۲۵	۴	۰/۲۵
۲	آزادی مفرط و هرج و مرج باعث خلاء نظام اجتماعی و حقوقی شده بود	%۶۲۵	۴	۰/۲۵
۳	عدم وجود حکومت مرکزی قوی بر جزیره‌العرب	%۶۲۵	۴	۰/۲۵
۴	عدم تسلط قدرت‌های خارجی بر جزیره‌العرب	%۶۲۵	۴	۰/۲۵
۵	قبیله‌گرایی و محاسن آن در سرعت رشد اسلام	%۶۲۵	۴	۰/۲۵

ردیف	عوامل خارجی مؤثر (فرصت‌ها - تهدیدها)	ضریب اهمیت نسبی	رتبه	رتبه * ضریب اهمیت نسبی نمره =
۶	وجود ریشه‌های اعتقاد به خداوند و حنیف و اهل کتاب در حجاز	%۶۲۵	۳	۰/۱۸۷۵
۷	قریش به‌عنوان دشمن درجه ۱ توان برخورد منطقی با اسلام را نداشت	%۶۲۵	۳	۰/۱۸۷۵
۸	جنگ‌های زیاد و عدم توفیق، قریش را خسته کرده بود	%۶۲۵	۳	۰/۱۸۷۵
۹	فرصت نشر گسترده اسلام در سایه صلح (فرصت جدید)	%۶۲۵	۴	۰/۲۵
۱	جمود فکری اعراب و تقلید کورکورانه از آباء و اجداد خود	%۶۲۵	۱	۰/۰۶۲۵
۲	همیت جاهلی، فردگرایی و به فکر خود یا صرفاً عشیره خود بودن	%۶۲۵	۲	۰/۱۲۵
۳	روحیه خشن، جنگ و تعارض دائمی بین اعراب	%۶۲۵	۱	۰/۰۶۲۵
۴	ترس از دست دادن موقعیت اجتماعی و سروری عرب در بین قریش	%۶۲۵	۲	۰/۱۲۵
-	قریش به‌عنوان دشمن اسلام در حجاز مشهور، معتبر و قدرتمند بود			
-	وجود هم‌پیمانان قریش و قبایل معاند دیگر علیه اسلام			
۵	بسیاری از قبایل تابع قریش بوده و به همین دلیل اسلام نمی‌آوردند	%۶۲۵	۱	۰/۰۶۲۵
-	برخوردهای سیاسی، جو روانی و تبلیغات علیه پیامبر در مکه			
۶	رقابت و حسادت طوایف قریش با بنی‌هاشم و پیامبر	%۶۲۵	۲	۰/۱۲۵
-	مقاومت و فشار در برابر تغییر عقیده، شکنجه، غارت و قتل تازه مسلمانان			
-	جنگ‌های زیاد فرصت نشر اسلام را محدود کرده بود			
۷	مسائل جغرافیایی و دوری و کمی راه‌ها مانعی جهت سرعت نشر اسلام	%۶۲۵	۲	۰/۱۲۵
	مجموع امتیاز ارزیابی عوامل خارجی پس از اجرای صلح	۱	—	۲/۷۵
	مجموع امتیاز ارزیابی عوامل خارجی پیش از اجرای صلح	۱	—	۲/۲۵

شکل شماره ۲، تغییر موقعیت استراتژیک جامعه اسلامی را به کمک ماتریس سوات، قبل و بعد از صلح حدیبیه نشان می‌دهد. تغییر اساسی به‌وجود آمده در موقعیت استراتژیک جامعه اسلامی، ابعاد مهمی از نتایج شگرف تصمیم راهبردی پیامبر اعظم ﷺ در صلح حدیبیه را از نظر علمی به تصویر می‌کشد.

امتیاز نهایی ماتریس عوامل داخلی			
۱	۲/۵	۳	۴
موقعیت محافظه کارانه استراتژی WO		موقعیت تهاجمی استراتژی SO	۲۲
			امتیاز نهایی ماتریس عوامل خارجی
			۲/۵
موقعیت تدافعی استراتژی WT		موقعیت رقابتی استراتژی ST	۱

شکل شماره ۲) تغییر موقعیت استراتژیک جامعه اسلامی قبل و بعد از صلح حدیبیه

فروپاشی مدیرانه پایگاه شرک

پس از گذشت ۲۲ ماه از صلح حدیبیه، با نقض عهد آشکاری که قریش درخصوص قبیله خزاعه، هم‌پیمان پیامبر ﷺ انجام داد، عملاً پیمان صلح بی‌اعتبار گردید.^۱ همان‌طور که در تحلیل‌های قبلی به آن اشاره شد، در آن زمان شرایط جامعه اسلامی و موقعیت استراتژیک آن به‌مدد دوراندیشی پیامبر اعظم ﷺ نسبت به زمان عقد صلح حدیبیه کاملاً فرق کرده بود. بنابراین، رسول خدا ﷺ با اشراف کامل به شرایط جامعه اسلامی مصمم شد تا به حاکمیت سیاسی شرک پایان دهد. درواقع این اقدام یک تغییر استراتژیک از موقعیت تدافعی به موقعیت تهاجمی بود، مسئله‌ای که کاملاً بر تحلیل‌های علمی مدیریت استراتژیک منطبق است (شکل شماره ۲). علی‌رغم درخواست‌های ذلیلانه ابوسفیان، پیامبر ﷺ دستور آماده‌باش اعلام نمود.^۲ مجموع سپاه اسلام را بالغ بر ۱۰ هزار نفر

۱. ابن‌هشام، السیره النبویه، ج ۳، ص ۳۹۰.

۲. واقدی، المغازی، ج ۲، ص ۷۹۵.

تخمین زده‌اند.^۱ چنین قدرت نظامی تا آن زمان، در سپاه اسلام سابقه نداشت و طبیعی بود که مشرکین مکه، توان هیچ‌گونه مقاومتی را نداشتند. رسول خدا ﷺ در نزدیکی های مکه، سپاه خود را تقسیم و از چند نقطه وارد مکه نمود و جز مقاومت اندکی در یکی از مسیرها، سپاه قدرتمند اسلام بدون جنگ وارد مکه شد. پیامبر ﷺ کسی را مجبور به پذیرش اسلام نکرد و تنها خون چند نفر از دشمنان سرسخت و یاغی را هدر شمرد که اکثر آنها را نیز بعداً بخشود.^۲

نکته قابل توجه در سیره و سبک رهبری پیامبر رحمت ﷺ، آن است که حتی در هنگام اجرای استراتژی تهاجم علیه دشمن دیرینه خود کاملاً صلح‌آمیز، مهربان و باعظوفت برخورد نمود. بدین ترتیب، به دنبال یک سلسله تصمیمات استراتژیک پیامبر ﷺ از صلح حدیبیه تا فتح مکه، حکومت سیاسی شرک بدون جنگ در حجاز پایان یافت. جابر بن عبدالله صحابی بزرگوار با اشاره به این واقعیت می‌گوید: «ما فتح مکه را جز در صلح حدیبیه نمی‌بینیم.»^۳ زهری می‌گوید: «در تاریخ اسلام بزرگ‌تر از صلح حدیبیه هیچ پیروزی رخ نداده است.»^۴

سرانجام مکه پس از ۲۰ سال دشمنی با اسلام، بدون جنگ و خشونت و با سرپنجه تدبیر پیامبر اعظم ﷺ تحت حاکمیت اسلام درآمد.

نتیجه

همان‌طور که تبیین گردید، صلح حدیبیه یکی از راهبردی‌ترین تصمیمات پیامبر ﷺ در مقطعی حساس و نقطه عطفی در تاریخ اسلام است. پیامبر ﷺ در جریان این صلح درس‌های زیادی به مسلمانان در خصوص تصمیمات راهبردی داد؛ واقع‌بینی نسبت به شرایط درونی و بیرونی جامعه اسلامی، برنامه‌ریزی جدی جهت رفع نقاط ضعف جامعه، پرهیز از تهدیدات بیرونی و دوری از ماجراجویی، مسامحه و گذشت از مسائل نه‌چندان مهم جهت حصول اهداف بزرگ‌تر برای جامعه اسلامی و روحیه صلح و آشتی، همگی بخشی از درس‌های این واقعه مهم تاریخی است. پیامبر اعظم ﷺ با دوراندیشی خود در این واقعه، نشان داد که چگونه تغییر شرایط جامعه اسلامی از شرایط التهاب به ثبات ناشی از صلح می‌تواند در تقویت جامعه و پیشرفت اسلام مؤثر باشد. پیامبر اکرم ﷺ در این صلح به مسلمانان نشان داد که مشیت الهی، همه برپایه حکمت و اصول دقیق خود منطبق است

۱. همان، ص ۷۹۹.

۲. جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام سیره رسول خدا، ص ۶۳۱ - ۶۲۹.

۳. طبرسی، مجمع البیان لعلوم القرآن، ج ۹، ص ۱۰۹.

۴. ابن هشام، السیره النبویه، ج ۳، ص ۳۲۲.

و همیشه رفتار جامعه اسلامی، باید بر پایه حزم و دوراندیشی باشد. برای مؤمنان سزاوار نیست تا به پشتوانه ایمان خود تصور کنند همه قوانین الهی به هر شکل و با هر عملکردی به نفع ایشان تغییر جهت می‌دهد، و جامعه اسلامی هیچ‌گاه به‌صرف ایمان خود بی‌نیاز از تفکر، دوراندیشی و حسابگری دقیق در عملکرد خود، به‌ویژه در مناسبات سیاسی نیست.

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم.
۲. نهج البلاغه، سید رضی، محمد، قم، دارالهجرية.
۳. ابن ابی الحدید، عزالدین، شرح نهج البلاغه، قم، دارالکتب العلمیه.
۴. ابن هشام، عبدالملک، السیرة النبویه، بیروت، المكتبة المصرية، ۱۴۱۹ ق.
۵. اعرابی، سید محمد، دستنامه برنامه‌ریزی استراتژیک، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۵.
۶. بلاغی، صدر، صلح حدیبیه، تهران، حسینیه ارشاد، ۱۳۶۹.
۷. جعفریان، رسول، تاریخ سیاسی اسلام سیره رسول خدا، قم، انتشارات دلیل ما، ۱۳۸۲.
۸. حر عاملی، محمدبن حسن، وسائل الشیعه، قم، مؤسسه آل‌البتی، ۱۴۰۹ ق.
۹. حکیمی، محمدرضا و محمد حکیمی و علی حکیمی، الحیاء، ترجمه احمد آرام، تهران، نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۰.
۱۰. رحمان سرشت، حسین، مدیریت استراتژیک، تهران، انتشارات فن و هنر، ۱۳۸۴.
۱۱. طباطبایی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ ق.
۱۲. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان لعلوم القرآن، تهران، کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۹۰ ق.
۱۳. عاملی (شهید ثانی)، زین‌الدین، تسلیة العباد، قم، نشر هجرت، ۱۳۷۴.
۱۴. علی، جواد، المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۷۲ م.
۱۵. فرنچ، ونالد، مدیریت تحول در سازمان، ترجمه سید مهدی الوانی، تهران، صفار، ۱۳۸۹.
۱۶. گورکه، اندریاس، «روایت تاریخی حدیبیه»، فصلنامه نامه تاریخ پژوهان، ش ۹-۸، زمستان ۱۳۸۵ و بهار ۱۳۸۶، ص ۲۹۶-۲۶۰.
۱۷. مهدوی، محمدرضا، «بررسی سیاست رسول خدا (ص) در قبال غیرمسلمانان»، فصلنامه پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ش ۳، ۱۳۹۰، ص ۳۶-۹.
۱۸. واقدی، ابو عبدالله، المغازی، تحقیق مارسدن جونز، بیروت، مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۹ ق.
۱۹. یعقوبی، احمد، تاریخ یعقوبی، قم، انتشارات المكتبة الحیدریه، ۱۴۲۵ ق.

پیوست ۱

روش تحلیل سوات در مدیریت استراتژیک

واژه سوات برگرفته از سرواژه‌های قوت‌ها، ضعف‌ها، فرصت‌ها و تهدیدها به زبان انگلیسی^۱ است که در فارسی، برای سهولت بدان «سوات» گفته می‌شود. تحلیل سوات یکی از ابزارهای بسیار مرسوم برنامه‌ریزی و تحلیل استراتژیک از طریق تطابق نقاط ضعف و قوت درون‌سیستمی با فرصت‌ها و تهدیدات برون‌سیستمی است. در این تحلیل به صورت نظام‌یافته، نقاط قوت و ضعف درون یک مجموعه و نیز فرصت‌ها و تهدیدات بیرونی آن، شناسایی و با تقابل آنها استراتژی مناسب برای بقا و رشد مجموعه انتخاب و طراحی می‌شود. از دیدگاه این مدل، یک استراتژی خوب و مناسب، قوت‌ها و فرصت‌ها را به حداکثر و ضعف‌ها و تهدیدها را به حداقل می‌رساند.

در این مدل جهت بررسی عوامل داخلی یک مجموعه، پس از استخراج نقاط قوت و ضعف، آنها را در یک جدول مطابق با شکل زیر، لیست کرده و به نقاط ضعف جدی وزن ۱، به نقاط ضعف معمولی وزن ۲، به نقاط قوت معمولی وزن ۳ و به نقاط قوت جدی وزن ۴ داده شده و امتیاز مجموع عوامل داخلی محاسبه می‌گردد. بنابراین، امتیاز نهایی کمتر از عدد ۵ / ۲ نشانه فزونی نقاط ضعف و بیشتر از آن نشانه فزونی نقاط قوت در ارزیابی عوامل داخلی یک مجموعه خواهد بود.

جدول ۱ پیوست - بررسی عوامل داخلی یک مجموعه در مدل سوات

(ارزیابی نقاط قوت و ضعف داخلی)

ردیف	عوامل داخلی اولویت‌دار (نقاط قوت و ضعف داخلی)	ضریب اهمیت	رتبه	امتیاز = ضریب * رتبه
۱	قوت‌ها	۳ یا ۴
۲	ضعف‌ها	۱ یا ۲
مجموع امتیاز ارزیابی عوامل داخلی		۱	-	امتیاز نهایی

در این جدول «ضرایب اهمیت» به گونه‌ای تعیین می‌شوند که مجموع این ضرایب، برابر عدد ۱ شود. در برخی موارد، جهت جلوگیری از پیچیده شدن ارزیابی‌ها، با انتخاب عوامل مهم و اصلی، این ضرایب، مساوی یکدیگر انتخاب شده و لذا از تقسیم تعداد نقاط قوت و ضعف بر عدد ۱، این ضریب محاسبه می‌شود.

در مدل سوات جهت بررسی عوامل خارجی یک مجموعه نیز، پس از استخراج فرصت‌ها و

1. Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats (SWOT)

تهدیدات بیرونی، آنها را در یک جدول مشابه جدول قبل لیست کرده و به تهدیدات جدی وزن ۱، به تهدیدات معمولی وزن ۲، به فرصت‌های معمولی وزن ۳ و به فرصت‌های جدی وزن ۴ داده شده و امتیاز مجموع عوامل خارجی محاسبه می‌گردد. بنابراین، امتیاز نهایی کمتر از عدد ۵ / ۲ نشانه فزونی تهدیدات و بیشتر از آن نشانه فزونی فرصت‌ها در ارزیابی عوامل خارجی یک مجموعه هستند. برای تجزیه و تحلیل هم‌زمان عوامل داخلی (قوت‌ها و ضعف‌ها) و عوامل خارجی (فرصت‌ها و تهدیدها) از ابزاری به نام ماتریس داخلی و خارجی استفاده می‌شود. نمونه‌ای از این ماتریس در جدول شماره ۱ برای یک مجموعه مدنظر (در این مقاله جامعه کوچک اسلامی در صدر اسلام) آمده است.

جدول شماره (۲)

پیوست - ماتریس داخلی و خارجی جهت تجزیه و تحلیل هم‌زمان عوامل داخلی و خارجی

نقاط ضعف (W)	نقاط قوت (S)	ماتریس عوامل داخلی ماتریس عوامل خارجی
موقعیت محافظه کارانه - استراتژی WO بالتفاهات از فرصت‌های موجود نقاط ضعف را از بین ببرید	موقعیت تهاجمی - استراتژی SO بالتفاهات از قوت‌ها درصدد بهره‌برداری از فرصت‌ها برآید	فرصت‌ها (O)
موقعیت تدافعی - استراتژی WT نقاط ضعف را کاهش دهید از تهدیدات پرهیز کنید	موقعیت رقابتی - استراتژی ST بالتفاهات از قوت‌ها از تهدیدات موجود احتراز کنید	تهدیدات (T)

در این ماتریس چهار دسته استراتژی کاملاً متفاوت براساس شدت نقاط ضعف و قوت و نیز شدت تهدیدات و فرصت‌های محیطی قابل تشخیص است:

چنانچه مجموعه موردنظر (در این مقاله جامعه کوچک اسلامی) دارای نقاط قوت و فرصت‌های زیادی باشد، موقعیت تهاجمی و استراتژی‌های SO انتخاب مناسب است. چنین وضعیتی شرایط کاملاً ایدئالی را نشان می‌دهد. اگر نقاط قوت زیاد، اما تهدیدهای زیادی نیز فراروی مجموعه وجود داشته باشد، موقعیت رقابتی و استراتژی‌های ST بهترین انتخاب است. اگر نقاط ضعف مجموعه زیاد باشد، ولی فرصت‌های زیادی نیز برای مجموعه وجود داشته باشد، موقعیت محافظه‌کارانه و استراتژی‌های WO انتخاب بهینه است، و در نهایت اگر نقاط ضعف و تهدیدات فراروی مجموعه زیاد باشد موقعیت استراتژیک آن مجموعه تدافعی و بهترین استراتژی WT خواهد بود. در نهایت به کمک این تحلیل موقعیت استراتژیک یک مجموعه و استراتژی متناسب با آن شناسایی می‌گردد.

